

Soboty i sobótki. 4)

„I co, powiedziałbym, rzecz dziwna, że kolory obrazów zewnętrznych przez jakąś sztukę malarzy od deszczów i śniegów ani nie spłwiała, ani się nie spłókały.¹⁾ Do tej świątyni zwozajem przodków pod grozą zdziesiątkowania znosili zabrane skarby i broń nieprzyjacielską i cokolwiek takiego w bitwie lądowej lub morskiej zdobyli. Umieszczali tam mianowicie, ażeby było w dniach uroczystych do wydobycia, jakoby z sanktuarium, dzbany złote i srebrne, przy których możniejsi i przedniejsi zwykli zasięgać wieszczb, ucztować i pić. Rogi także ogromne dzikich wołów złożone i wysadzone drogimi kamieniami do picia i grania, miecze i noże i różny sprzęt kosztowny, rzadki, oko pięknnością zachwycający tutaj ku ozdobie i czci bogów przechowywali”. W tej właśnie świątyni stał posąg Trzygłowa.

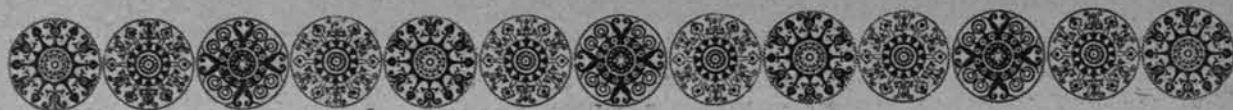
„Trzy inne świątynie — rozpowiada tenże autor — w mniejszem były poszanowaniu i mniej ozdobne. Siedzenia tylko wewnątrz naokół były sporządzone i stoły, bo tu zwykli poganie odbywać schadzki i zebrania. Bo czy napić się chcieli, czy zabawić, czy jakiemiś ważnem sprawami zająć, tutaj się w pewnych dniach i o pewnych godzinach schodzili.”²⁾

¹⁾ Jest więc i ta świątynia bez podcieni, gdyż inaczej nie możnaby się dziwić, że obrazy od deszczów i śniegów nie spłwiała i nie były spłókane.

²⁾ Bielowski. Monumenta. II. 93.

Mnich, jak tamtą świątynię pryncypalną, tak i te trzy nazywa *continae* „świątynię”, ale czy te trzy naprawdę takie same świątynie, jak tamta? Do prawdziwych świątyń ma wstęp tylko kapłan, tu ogół cały; tam posągi bogów ze skarbami i świętościami, tu gołe ściany, a około nich tylko ławy i stoły. Obok tamtych nabożeństwa i ofiary, tu tylko o pewnych dniach i godzinach schadzki i narady w sprawach „ważnych”, uczty, zabawy i pijatyki, oczywiście po złożeniu ofiar, o czem cudzoziemiec nie wie, gwarne i wesołe, bo inaczej nie mogłyby bogom być miłe. To więc nie świątynie we właściwem tego słowa znaczeniu, ale domy, zastępujące owe prowizoryczne budki przy świątyniach, w których ucztowano i zabawiano się po złożeniu ofiar i nabożeństwie, miejsca zarazem narad publicznych i sądów. Stwierdzenie, że takie domy, zastępujące stałe owe pierwotne, prowizoryczne budki istniały obok świątyń i że się zwały tak samo, jak świątynie w ścisłem słowa znaczeniu, jest dla naszego wywodu niemałego znaczenia, wiedząc bowiem, jak się zwały w czasach pogańskich świątynie właściwe, będziemy zarazem wiedzieli, jak zwały się owe pierwotne budki przy świątyniach, które jak przypuszczamy, dały powód do nazwy sobot.

Wszyscy żywociarze św. Ottona nazywają zgodnie tak ową pryncypalną świątynię, jak i owe domy, o których wyżej była mowa, świątyniami,

continae, i dają do zrozumienia, że poganie sami zdawna tak je nazywają.¹⁾ Skąd się wziął ten wyraz i co pierwotnie znaczy?

Wydawałoby się, że skoro to wyraz pogańskich słowian i na oznaczenie świątyni, to chyba jakiś prasłowiański, rodzimy, ale rzeczywistość przedstawia się inaczej. Nie mogąc na tem miejscu wchodzić w tę sprawę zbyt drobiazgowo, zaznaczymy tylko to, co najważniejsze, a przedewszystkiem, że to wyraz pierwotnie łaciński, ten sam, który mamy dotąd we włoskich wyrazach, jak: *canto*, *canova* „kąt, krawędź, okolica”, *cantina* „jama, grota, piwnica, nędzna chata”; we francuskich, jak *cantine* „kantyna, garkuchnia żołnierska”, *canton* „okręg, okolica, kanton”; *cant* „kąt” i t. d. Z tego źródła rozszedł się ten wyraz do wszystkich języków europejskich, i stąd to po niemiecku: *Kante* „kąt, krawędź”; *Kanton* „kanton”; *Kanter* „skład piwniczny”; stąd także po polsku (podobnie i w innych językach słowiańskich): *kąt*, *zakęcie*, *kanton*, *kant*; stąd też w języku starosłowiańskim: *кѣтъ* „kąt” i *кѣштѣ* „namiot, chata”. Ten ostatni wyraz brzmiałby po polsku *kęca*, ale takiego, jak wiadomo, nie mamy, po rusku zaś *kuczja* i stąd to właśnie nasza *kuczja* „nędzna chata”. Po słoweńsku brzmi ten wyraz *koči i koča* oznacza „chatę, budę”, u chorwatów i serbów brzmi *kuća*, o oznacza „dom, kuchnię”—jest zresztą we wszystkich językach słowiańskich w tem samym prawie znaczeniu, a powstał niezawodnie z łacińskiej formy *cantia*, która w języku staro-słowiańskim mogła przybrać także brzmienie *kătija*, *kęcija* i *kęsztija*. Takich form w zabytkach tego języka już nie napotykamy, ale że niegdyś były, dowodem język cerkiewny, w którym znajdujemy z tych właśnie form powstałe formy *kutija*, *kucija* i *kuczija*, tudzież nasze *kucya*, serbo-chorwackie *kutija*, skąd węgierskie *kutya* „chata” i rumuńskie *kutie* „skrzynka, puszka”, o czem wszystkim szczegółowiej pomówimy jeszcze niżej.

Ale jakżeż się to stało, że wyrazem obcym *cantina*, zmienionym w słowach słowiańskich na *kontina* (kątyna), nazwano właśnie świątynie pogańskie?

Przyczyna tkwi w pierwotnym znaczeniu wyrazu *cantina*, które było dwojakie: „chata” i „kaplica”, a podwójne to jego znaczenie wynikało z wpływu, jaki na niego wywarł inny wyraz łaciński. Wyrazem tym to łaciński wyraz *capella* (*capella*), który pierwotnie oznacza „jame,

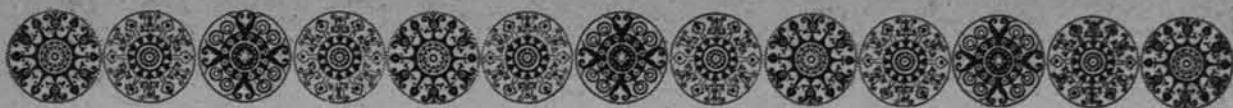
chatę, mały domek”, później kaplicę”.¹⁾ I ten to właśnie wyraz zeszedł się przypadkowo na gruncie chrześcijańskim (a może już pogańskim) z wyrazem łacińskim *cantus* „śpiew”, od którego poszła *cantina* i te wszystkie wyrazy, o których wspomnieliśmy wyżej, a stało się to tak.

Częścią składową chrześcijańskiego nabożeństwa (jak to było już u pogan greków i rzymian), stał się *chor* (muzyka i śpiew), po łacinie *chorus*. Ale ten *chorus* to wyraz grecki, więc go lud zastępował wyrazem łacińskim *cantus*. Otóż jak wyraz *chorus*, t. j. pewna ilość ludzi grających i śpiewających w kościele nadał z czasem nazwę także temu miejscu w kościele, na którym zwyczajnie odbywał się tak stało i z wyrazem *cantus*, który się stał synonimem wyrazu *chorus*. Zajmował pierwotnie *cantus* (t. j. *chorus*) w kościele „miejsce ustronne, kąt”, przybrał więc obok dawnego i to znaczenie; zajmował potem miejsce w *capelli*, w kaplicy, więc obok tamtych przybrał jeszcze to znaczenie, jakie miała *capella* „jama, chata, kaplica”, a z drugiej strony wyraz *capella*, że w *capelli* właśnie był *cantus* (muzyka), przybrał znaczenie „muzyki, kapeli” które to znaczenie po dziś dzień zachowuje. Tym sposobem wyraz *cantus* stał się synonimem wyrazu *capella* i począł przybierać w języku ludowym także takie formy, jak *canta*, *cantina*, *cantia* i t. p., o których wspomnieliśmy wyżej. Znaczenie „kaplicy” zrosło się żywiej z wyrazem *capella* i przechowało się dotąd; wyraz *cantus* znaczenie to z czasem utracił, ale wobec śladu, jaki na wyrazie *capella* (znaczenie „muzyka, śpiew”) zostawił, tudzież wobec śladu, jaki na tym wyrazie w jego znaczeniach („chata, kantyna”) zostawił wyraz *capella* — i znaczenie jego dawniejsze „kaplica” nie może ulegać wątpliwości.

Gdy zatem wyraz *cantina* z chrześcijaństwem dostał się za pośrednictwem Niemców Czechów, Polaków nad Bałtyk, nic dziwnego, że drobne świątynie pogańskie u Słowian poczęto nazywać *kontynami*, t. j. kaplicami, boć one w stosunku do wielkich kościołów chrześcijańskich były istotnie tylko kaplicami, a nawet kapliczkami. Nazwy tej obcej używali zapewne najpierw chrześcijanie; a za nimi z czasem i poganie, którym za czasów Ottona bamberskiego mogła się już wydawać swojska.

¹⁾ Od łacińskiego wyrazu *cava* „jama, jaskinia” poszły gwarowe formy łacińskie: ¹⁾ *capa* „jama, nędzna chata” skąd dzisiejsze włoskie *capanna* „chata” i zdrobnienie *capella* pierwotnie: *jama*, potem *chata*, *kaplica*; ²⁾ *cabana*, skąd francuskie *cabane*; wyraz *capa* przez podobieństwo nędznej budy do *czuba* oznaczał także *czub*, więc szatę z czubem, kapturem, zwano także *capa*. Mylny jest wywód tego wyrazu w Słowniku Klugego.

¹⁾ *Continas dixere priores*—powiada mnich z Prieflingen. Biel. Mon. II. 135.

Obok formy kontyna, używano bezwątpienia także form kont, konta, a także gont, gonta, gontyna z powodu zamiany c na g, dokonanej już zapewne w Italii na gruncie romańskim, któremu taka zamiana spółgłosek nie jest bynajmniej obca.¹⁾ Forma gontyna znalazła nawet u nas prawo obywatelstwa przed formą kontyna, gdyż u nas na oznaczenie świątyni pogańskiej używa się dzisiaj tylko formy gontyna²⁾, jak również tylko formy gont (nie kont), który to rzeczownik w staropolszczyźnie brzmiał także gonta, a w języku rosyjskim także gontina.

Dach naszych świątyń pogańskich był z dranic (desek), jak to zapewne wynika z opisu świątyni arkońskiej, o której powiada Saxo, że miała „dach pomalowany na czerwono”,³⁾ a chyba słomy nie malowano, tylko drzewo. Kto tedy robił sobie dach z dranic, jaki widywano na świątyniach, mówiono, że jego dach „gontow(y), goncin, gontynin”, przez co rozumie no dach „świątyniowy”, jednakże tylko tak długo, jak długo wyrazów gont, gonta, gontyna używano na oznaczenie świątyni lub kościoła i kaplicy; kiedy zaś wyrazy te w tem znaczeniu wyszły z użycia, wyrażenie gontowy, goncin, gontynin rozumiano w znaczeniu „zrobiony z gontu, gonty, gontyny, t. j. z dranic”, z czasem odpowiednio przykrawanych. Tym sposobem wyraz gont, gonta, gontyna, przybrał znaczenie tego, co dzisiaj przez gont rozumiemy. O ile nam wiadomo, wyraz gont zachował się dotąd tylko w naszym języku, rosyjskim i ruskim, do-

LAMUS W DZIEWIĘTNI (p. święciański). NIEGDYS WŁASNOŚĆ CHOMIŃSKICH, PÓŹNIEJ ALEKSANDRA i IGNACEGO CHODŹKÓW
rys. Józ. Smolinski.

kąd dostał się zapewne od nas. Czesi mówią šindel, co jest wyrazem niemieckim Schindel, a niemiecki wyrazem łacińskim scindula. U nas gont zwał się także szkudła, lecz wyraz ten przyszedł do nas widocznie przez Czechy, gdyż inaczej brzmiałby w naszym języku skądła, a czesi otrzymali go z zachodu, z Italii, gdzie dzisiaj (w włoszczyźnie) brzmi scandola, niegdyś zaś (w łacinie) brzmiał scindula; pośredniczyły zapewne Niemcy, skoro się mówi szkudła nie skudła, gdyż wymawianie s przed spółgłoską jako sz jest właściwością niemieczyzny.

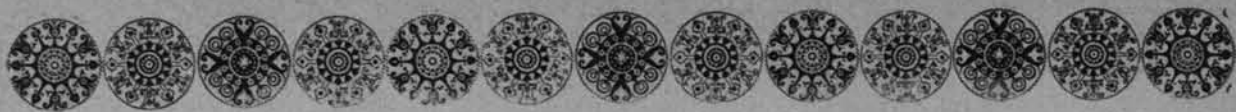
Nie jest zatem wyraz continua wyrazem naszym, słowiańskim, ale z powyższego rozbioru mamy w każdym razie ten pożytek, że to wiemy, a nadto jeszcze i to, że tak świątynie właściwe, jak i owe domy, zastępujące dawne budki przy świątyniach jednak kontynami nazywano, z czego wynika, że te rzeczy i swojskim wyrazem jednak nazywano, gdyż inaczej i przyswojony wyraz kontyna, nie mógł być użyty na oznaczenie jednej i drugiej rzeczy. Teraz już tylko chodzi o to, żebyśmy ów pierwotny wyraz słowiański wynaleźli.

Jak już zaznaczyliśmy wyżej, prosta logika chłopska każe nam wnioskować tak: jak zamsze i lauby, które pierwotnie były zwyczajnymi budkami, szczególnie kramarskimi, stały się z czasem podcieniami kościelnymi, tak i soboty, które historia budownictwa identyfikuje z zamszami, musiały być także budkami i w ten sam sposób jak zamsze i lauby stały się podcieniami kościelnymi;

¹⁾ Porównaj łacińskie: lacus, cavea, focus, secundus, securus, pacare, articulus, z włoskiem: lago, gabbia, gabinetto; z portugalskiem: fogo, segunda, diga, seguros, pagamento, artigo etc.

²⁾ Formy tej używa np. St. Wyspiański w Skalce i J. Kaspróvicz w tłumaczeniu Aischylosa (Cztery dramaty).

³⁾ Ipsum vero fonam., puniceo culmine tegebo tūr Saxo Grammaticus Gesta Danorum (wyd. Alfreda Holdera. Strassburg 1886) str. 564 i 565.

różnica zachodzi tylko ta, że kiedy zamsze i lauby służyły także celom świeckim, soboty nasze, jak owe domy szczecińskie, służyły wyłącznie celom religijnym, jak same świątynie, i jednaką też miały nazwę. Co przyjęciu tej chłopskiej logiki stoi na przeszkodzie?

To chyba tylko, że wyraz *soboty* dotąd niewyjaśniony tak co do swego pochodzenia jak i pierwotnego znaczenia, bo innej przyczyny nie znajdziemy; ale najpierw przyczyna to błaża, bo na tej podstawie musielibyśmy powiedzieć, że i zamsze i lauby nie były pierwotnie budkami, gdyż wyrazy te także dotąd należycie nie są etymologicznie wyjaśnione, co przecież, z historią pozostaje w rażącej sprzeczności; a powtóre trzeba zaznaczyć, że i etymologia wyrazu *soboty* do tego samego prowadzi wniosku, co i owa chłopska logika, jak to zaraz wykażemy.

Lingwistyka dotykała już nieraz wyrazu *hebrajskiego sobota* (dzień tygodnia), zajmowała się niekiedy i *sobótkami* (uroczystość ludowa palenia ognia), ale nie tknęła dotąd, o ile nam wiadomo,

wyrazu *soboty* (podcienia kościelne), bo znikąd nie zwrócono uwagi jej na ten wyraz. Co do *sobót* (podcieni) jest więc tylko całkiem świeże przypuszczenie dra Tretera, postawione raczej w formie pytania, niż twierdzenia, że *soboty* (podcienia) są wyrazem identycznym z wyrazem *sobota* (dzień tygodnia) lub z wyrazem *sobranie*, *zebranie*. Od wyrazu *sobranie* „zebranie” pochodziłyby miały soboty dlatego, że się „tam zbierał lud w czasie niepogody lub dnia upalnego”, od *soboty* (dnia) może dlatego, że w „owych krytych obejściach ustawiają nieraz szereg konfesjonałów czy stołków tylko dla spowiadania licznego ludu, zwłaszcza w czasie przedwielkanocnym i to zazwyczaj w wielką sobotę...” „Tam również święcą księża potrawy wielkanocne”... „Przypuszczenie to zdaje się potwierdzać fakt, że soboty związane są ściśle z kościołem...”¹⁾

(CDN)

S. Matusiak.

¹⁾ Lud XVI. 239.

U ŹRÓDEŁ WISŁY. 10)

Szczyty toną zwykle w sianej mgłę, niby w zasłonie z subtelnego błękitnego jedwabiu utkanej. Napieściwszy wzrok tym widokiem, zapuszczamy się na ścieżkę na prawo od pałacyku, która nas za

półtorej godziny albo za dwie, stosownie do tego, czy będziemy szli żwawo czy też częściej odpoczywali, zawiedzie na szczyt Baraniej. Ścieżka ta, jak już wzmiankowaliśmy, nie ma żadnych znaków, ale jest dobrze utrzymana i wcale nie stroma. Nawet nieprzyzwyczajone do chodzenia po górach osoby mogą ją przebywać bez zbyteńnego wysiłku.

Przysłup wznosi się do wysokości 910 m. koło pałacyku myśliwskiego, szczyt jego mierzy 1021 m., szczyt zaś Baraniej ma 1214 m. Musimy więc wspiąć trzyście metrów, co nie jest wiele. Doszedłszy do świeżej poręby, spostrzegamy po prawej stronie ścieżki drzewo, oznaczone wyciętym w korze krzyżem.

WIDOK ZE SZCZYTU BARANIEJ_GÓRY

fol. W. Umiński.

Ponieważ drzewo to stoi przy ścieżce, więc przy odrobinie uwagi niepodobna go ominąć. Od tego miejsca do wykopów bardzo już blisko. Bierzemy się na prawo od drzewa z krzyżem i, uszedłszy paręset kroków, zbaczamy znowu cokolwiek w prawo; tutaj, w gęstych mchach, dorodnych paprociach, pomiędzy pniami świerków i jodeł, należy poszukiwać wykopów.

Kto się spodziewał, że ujrzy żywy, obfity źródło, tryskający z pod skały, ten się bardzo zawiedzie. Stajemy nad jednym z wykopów, bo jest ich tutaj wiele, i jesteśmy zgorznięci, że nasza szara Wisła, tocząca swoje fale aż do dalekiego Bałtyku, ma takie niepozorne, skromne narodziny. W wysokiej trawie, pomiędzy paprociami i jagodowymi krzewami, wysącza się z ziemi kałuża, mająca około pół metra szerokości, a jakieś dwa m. długości; z takiej kałuży, przesyconej gnijącymi odpadkami roślinnymi, szemrzając cicho i nieśmiało, wykapuje strumyczek nikły, łączy się z innymi takimi samymi strumieniami, biorącymi początek z sąsiednich wykopów, rośnie szybko, i o paręset metrów poniżej zamienia się w prawdziwy strumień.

Zawiedziony turysta wraca do drzewa z krzyżem, żeby zobaczyć źródła Białki.

O kilkanaście metrów poniżej ścieżki, gdzie się zaczyna północny stok Baraniej, dostrzegamy malowniczą skałę, ukoronowaną świerkami. Tutaj dawniej tryskało żwawe źródło Białki, ale obecnie daremniebyś go szukał—zniknęło bez śladu. Lud uważa to źródło za początek Białki. Obecnie rzeczka ta bierze źródło w szeregu leżących nieco poniżej wykopów, niewiele różniących się od tylko co zwiedzonych przez nas źródeł Czarnej Wisłki. Nic nie przemawia tutaj do fantazyi. Zamiast więc tracić czas na doszukiwanie się w trawie nikłych strumyczków, wracamy do naszego drzewa

z krzyżem i pniemy się dalej ścieżką na szczyt Baraniej, dokąd już nie dalej, jak 2 km.

Ścieżka ta prowadzi ciągle lasem starym. W miejscach wilgotnych położono kładki z gałęzi. Wyżej ścieżka biegnie granicą galicyjską, po grzbiecie Baraniej i dalej w kierunku północnym, przez góry: Rztoczny, Magórkę i Malinowską Skałę.

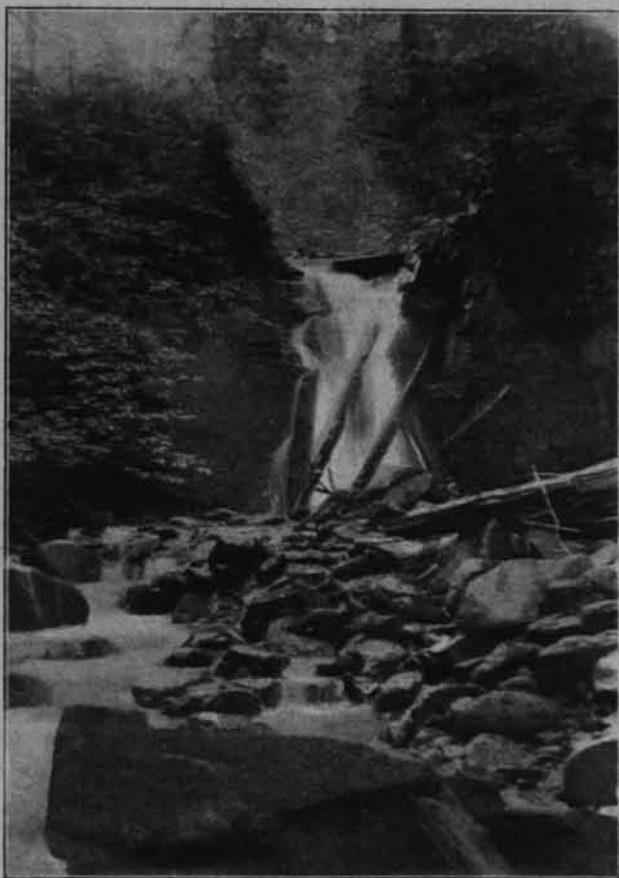
Mamy u stóp sfalowany łagodnie kamienny ocean. Fale zalesionych gór pną się jedne nad drugie, het daleko, jak okiem sięgniesz. Bliższe szczyty widzisz wyraźniej, ale w miarę odległości występuje coraz silniej sina mgła, kładąca tamę wzrokowi. Trzeba się z tym zjawiskiem liczyć i oierać na wycieczki w góry dni pogodne, niepoprzedzone deszczami.

Dawniej na szczycie Baraniej znajdowała się wieżyczka drewniana, służąca za znak tryangulacyjny, ale obecnie niema jej już.

Szkoda, bo z platformy tej wieżyczki można było sięgać wzrokiem ponad szczytami świerków na północny horyzont, bardzo ciekawy. Trzeba poprzestać na panoramie, roztaczającej się przed nami na

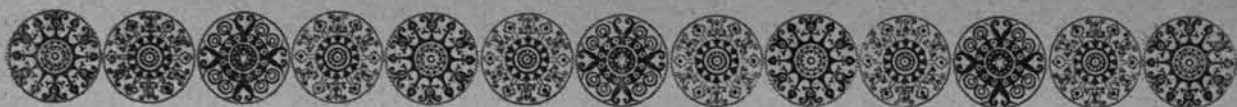
wschód i na południowy wschód. Poza bliższymi i niskimi górami, Jaworzyną, Czerwońcówą, trochę na prawo dostrzegamy dolinę rzeki Soły i osadę Milówkę, dziś stację drogi żelaznej. Dolina Soły ciągnie się w kierunku północno-południowym. Na lewo od szczytu, gdzie się znajdujemy, w kierunku bardziej wschodnim, spostrzedz się daje najwyższy szczyt Beskidów—Babią Górę, wznoszącą się na 1725 metrów. Widać też przy sprzyjających warunkach inne szczyty, należące do Karpat zachodnich.

Dawniej, kiedy stała jeszcze tutaj platforma, można było widzieć ze szczytu Baraniej, następując góry ku północy: Magórkę (1129), Malinowską Skałę (1150 m.), Malinów (1095 m.), Beskid, Klimczok (1119 m.) i Stolów (1035 m.).

PIERWSZY WODOSPAD BIALKI

fol. W. Umiński.

Ku wschodowi teraz odkrywa się naszym oczom widok na Magórkę (zaczynamy od półn.-wschodu), Moronkę (1017 m.), Glinę (prawie tyleż) i Czerwońcową górę. Na południu obejmujemy: Jaworzynę i Karolówkę. Na zachód, z powodu lasu zasłaniającego widok, nie wiele spostrzeżemy. Chyba Przysłup, na którym byliśmy niedawno.

Zdałoby się, żeby dawną platformę odbudowano i odsłonięto na wszystkie strony świata rozległy krajobraz. I to jednak, co dziś można widzieć, sownie wynagradza niewielkie trudy wydostania się na szczyt Baraniej. ¹⁾

Ponieważ, jak powiedzieliśmy, granica Śląska i Galicyi przechodzi przez pasmo sąsiadujące z Baranią i przez szczyt, na którym się znajdujemy, przeto można stąd widzieć na lewo ku wschodowi Galicyę, na prawo zaś Księstwo Cieszyńskie. Doliną Soły biegnie zbudowana niedawno stosunkowo kolej żelazna, z Cieszyna przez Białę, Żywiec, na Węgry do Czacy i dalej do Budapesztu. Za doliną Soły wspinają się ponad Beskid Karpaty Galicyjskie. Żywiec, odległy od Baraniej 16 klm. w linii powietrznej, widać dość wyraźnie w kierunku północno-wschodnim.

Na szczycie Baraniej, gdzie się rodzi nasza kochana Wisła, zabawiamy z godzinkę najwięcej, żeby za dnia zdążyć do wodospadów Białki i móżdż się przyjrzeć czarującej dolinie tej rzeki. Zamiast jednak iść dalej, w kierunku szalasu, położonego cokolwiek niżej, cofamy się na ścieżkę, która nas zawiadła na szczyt.

O jakiś klm. wstecz istnieje na prawo od drogi przebytej niedawno przez nas z Przysłupia (na prawo, licząc od szczytu Baraniej) droga do wodospadów Białki. Nie jest ona znaczone, to też nie zawdzi zapytać przy sposobności napotkanego górala o kierunek. Jeżeli jednak zauważymy słupek wbity w ziemię w miejscu, gdzie rozchodzą się dalej nieco dwie ścieżki leśne, to pamiętajmy, że należy brać się na prawo.

Od słupka niedaleko znów do polanki, gdzie na wstępie znajdujemy źródło doskonałej wody. Za polaną z pół godziny drogi lasem, dość starannie utrzymaną ścieżką ²⁾ do innej, przez wykroty stare,

¹⁾ Na szczycie Baraniej wycięto niedawno las, zasłaniający widok na równiny, można zatem oglądać z jej wierzchołka wspaniałą i nieprzerwaną panoramę na wszystkie strony widnokregu. (p. aut.)

²⁾ Obecnie turyści, udający się do źródeł Wisły, zamiast dawnej, niezbyt interesującej drogi ze szczytu Baraniej do wodospadów, mają do użytku świeżo ukończoną, wygodną ścieżkę, biegnącą wzdłuż Białej Wisłoki. Ścieżka ta wiedzie starą puszcza i na każdym kroku ukazują się naszym oczom pełne powabu zakątki.

najeżone korzeniami świerkowymi. Ścieżka ta dalej staje się dość spadzista. Na zakręcie, kiedy już zaczyna się owa spadzistość znaczniejsza, warto zatrzymać się na chwilę, żeby się przypatrzeć ładnemu widokowi. O kwadrans dalej znowu otwiera się przed nami górską polana, hala, miejscami uprawna. Stoją tu samotne chaty góralskie. Osada ta nazywa się Rztoczny. Od chałup bierzemy się na prawo i wchodzimy znowu w stary, wysokopienny las ścieżką, ciągle biegnącą na dół. Niebawem uszu naszych coraz wyraźniej dolatuje szum Białki, toczącej swoje niespokojne nurty poniżej w dolinie. Kiedy ujrzymy rzeczkę i mostek na niej, znajdujemy się o pięć minut od wodospadów Białki, celu drugiej połowy wycieczki. Trzeba przebyć ów mostek i dziką puszczą, nad samym brzegiem strumienia, spuszczać się na dół. Jeżeli woda na Białce duża, to szum zamienia się wkrótce na łoskot, roznoszący się daleko. Na lewo spostrzegamy baryerkę drewnianą, okalającą małą, naturalną platformę, skąd spojrzawszy w dół, mamy widok na wodospady Białki.

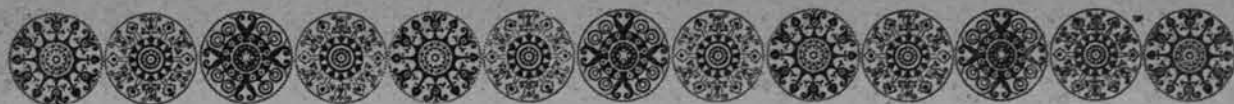
Jest ich dwa, jeden tuż za drugim. Wyższy jest większy i szumniejszy. Cała masa wody spada z wysokości 7 metrów pomiędzy skały, zwięzające tutaj bardzo łożysko Białki. Krajobraz przedstawia się nadzwyczaj dziko i romantycznie. Wody Białki, zeskoczywszy z szumem z jednego progu skalnego, wnet rzucają się na dół z drugiego, prawie takiego samego na wysokość, poczem tworzą jeszcze cały szereg mniejszych wodospadów poniżej.

Olbrzymie, omszałe głazy zawalają ciasne koryto, zmuszając rozhukane fale do kapryśnych zwrotów. Zakątek ten posiada charakter alpejski w całym znaczeniu tego wyrazu, nie brak po obu stronach koryta malowniczych grup skał, a wszystko to pośród wiekowej puszczy, potęgującej jeszcze dzikość krajobrazu. Im dalej od wodospadów, tem więcej widzimy urwisk.

Góry po lewej stronie schodzą niemal prostopadle do koryta. Na ścianach skalnych wyraźnie widać ich budowę, warstwy łupków ciemnych, przeplatane piaskowcem, z którego przeważnie jest zbudowany Beskid. Nawet w korycie strumienia spostrzegamy wyraźnie uwarstwienie. Miejscami zdaje ci się, że stoisz u podnóża muru wzniesionego przez jakichś olbrzymów. Urwisk tych czepiają się rozpaczliwie świerki i jarzębina wątłymi korzeniami, szukając nowego punktu oparcia, kiedy erozyja wodna pozbawiła je starych siedzib i strąciła w przepaść.

Dość należy, że Białą Wisłokę z powodu szkód, jakich się dopuszczała podczas wylewów, wielkim kosztem uregulowano, mało zresztą ujmując jej naturalnego wdzięku.

(p. aut.)

Od wodospadów Białki dziesięć minut do szosy. Przy moście u potoku Raztoczego czekają zwykle na turystów konie, które tu przysły z Przysłupia. Nie radzimy jednak zaraz siadać do powozu; daleko lepiej i przyjemniej iść jeszcze z kilometr i napawać wzrok pięknosciami doliny Białki. Śmiało można powiedzieć, że ta dolina z wodospadami, ze skałami niebotycznymi należy do najpiękniejszych zakątków w tutejszych okolicach, tak bogatych w krajobrazy niepospolitego uroku.

Trochę dalej dolina rozszerza się, urwiste ściany skaliste nikną, góry po prawej stronie koryta cofają się w głąb, widoki stają się mniej powabne. Możemy więc zająć miejsce w powozie. Szosa

miejscami zbliża się tak do koryta, że ledwie parę kroków dzieli nas od szumiących po kamieniach wód Białki; nie należy się tem niepokoić, konie są przyzwyczajone do takiej drogi i najmniejsze niebezpieczeństwo nam nie grozi.

W niecałą godzinę po opuszczeniu uroczych wodospadów, docieramy do miejsca, gdzie się zlewają dwie Wiselki, i przebywamy znaną nam już drogę wzdłuż Wisły.

Piękną tę wycieczkę osoby obdarzone dobrami nogami mogą zrobić pieszo w jeden dzień, od siódmej rano do szóstej wieczór.

Władysław Umiński.

□□□□□□□□□□

SKARBY BARDYOWSKIE.

Gdy wyjedziemy na szczyty pagórków, położonych nad Krynica, wózek toczy się ciągle i ciągle w dół, z góry na łeb na szyję. Po drodze kilka wsi ruskich, kilka polskich - rusko - słowackich, wreszcie rdzenna, szczerza Słowaczyna i — Bardyów.

Miasto ma wygląd zupełnie madyarski. Madyarski sąd, szkoły, magistrat, madyarskie na sklepach napisy. Nie wprowadza mnie to wcale w błąd — jak wszędzie, tak i tu stawiam ludziom pytania o stosunki etnograficzne i otrzymuję tak jak w całej Słowaczynie niemal stereotypowe odpowiedzi.

— Jak pan dookoła spojrzysz, to lud słowacki i ziemia słowacka.

— Miasto jednak madyarskie. Ilu w Bardyowie madyarów?

— Prawdziwych?

— No, naturalnie, że się pytam o prawdziwych.

NARODZENIE CHRYSYTA. Tryptyk rzeźbiony i malowany p. Wita Stwosza w Bardyowie.

— Może będzie z pięćdziesięciu.

— No, a sztucznych?

— Oj, z tymi bieda. Boć znałem ich ojców albo slyszalem o nich; słowacy to, panie, byli, po naszymu się modlili...

— Ilu jest sztucznych madyarów?

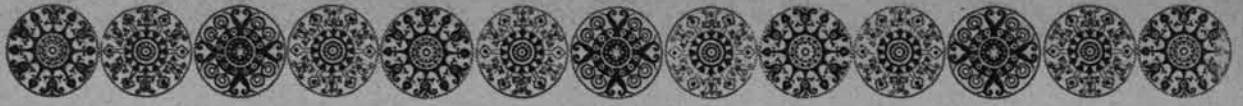
— Tych będzie może z pięćuset.

— A reszta?

— Słowacy.

Spojrzałem po rynku. Ta „reszta” nie ma głosu. Wyjątki mają głos, naród głosu nie ma. Mógłby zaprawdę Dyogenes z latarnią szukać napisu słowackiego w rynku bardyowskiemu...

Jest! — „Palinka” (wódka).. Ba, ale to słowo słowackie zawdzięcza swoje prawo do bytu tej okoliczności, że madyarzy słowo „palinka” przyjęli od słowian, że wódka u słowaków i madyarów zwie się „palinka”. Ogarnia gościa wrażenie bardzo przykre. Tego, co się tu

NARODZENIE CHRYSZTUSA W BARDYOWIE

z rzeźby Wita Stwosza.

widzi, nie można inaczej nazwać, niż —majoryzowanie. Imby się więcej miało sympatyj do narodu madyarów, tem przykrzej człowieka te stosunki usposabiają. Spodziewajmy się po rycerskim narodzie, że niesprawiedliwość i te okropnie przykre stosunki ustaną.

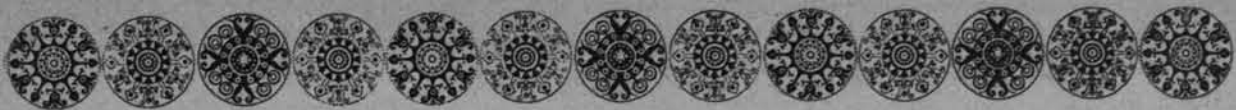
—
Jeśli piszę o skarbach bardyowskich, to nie o przesławnem tamtejszem źródle leczniczem, do którego po zdrowie jeździł nasz Zygmunt Jagiellon. Są tu rzeczy bliższe nam, jest tu własność nasza i kulturalne dziedzictwo nasze. To dzieła sztuki w Bardyowie. „Ziemia” nie może być oczywiście terenem do dyssertacji na temat rozpoznania artystycznych, do badania i zestawiania źródeł do historii sztuki i uzasadniania hipotez. Spisuję więc tylko ostatnie wnioski, do których doprowadziły mnie studia z czterech podróży, których celem był Bardyów, przedsięwziętych w ostatnim dwudziestolecu.

Najważniejszym zabytkiem Bardyowa jest ol-

tarz w tutejszym kościele, przedstawiający „Narodzenie”. Odkrył to znakomite dzieło sztuki nasz Józef Łepkowski i rzeźbę przypisał Stwoszowi. Nie omylił się wcale; nauka niemiecka potwierdziła to rozpoznanie; np. monografista stwoszowski, p. Berthold Daun, Niemiec, zdanie Łepkowskiego aprobuje. Fotografia nasza daje dokładny obraz tej rzeźby, jesteśmy więc od opisu jego zwolnieni, natomiast trzeba wspomnieć, do jakiej kategorii dzieł Stwosza to dzieło zaliczyć należy. Otóż, jak powszechnie wiadomo, są dzieła Stwosza, wykonane przez czeladników jego, skończone zaś własną ręką mistrza. „Narodzenie” też bardyowskie do tych rzeźb należy. Rękę genialnego rzeźbiarza widzimy w kompozycji dzieła, w postaciach kilku przesłicznych aniołków, w wykwintnych ich ruchach i pozach. Kiedy np. rzemieślnik, rzeźbiąc ręce N. Panny, byłby ułatwił sobie robotę, składając płaszczyzny palców, taki śmiały a sumienny artysta, jakim Stwosz był, mógł sobie pozwolić na zaplecenie palców, z którego się tak wspaniale wywiązał. Stwosz wykończył ręką własną główkę N. Panny, jest to ten sam typ, jaki widzimy na Maryackim ołtarzu i na skrzydłach tryptyku z Lusiny. Ważniejsze jednak od rzeźby są malowane skrzydła tego ołtarza, które są prawdziwym pomnikiem historycznym, które torują nam drogę, gdzie i jak szukać należy nieznanych dotąd dzieł malarza

Stwosza.

Jest już dziś w Niemczech udowodnione, że Stwosz podejmował się wykonania nie tylko rzeźbionych, ale i malowanych, i to wyłącznie malowanych ołtarzy. Niemiec Weitzsäcker ogłosił dokument, mocą którego Stwosz podejmuje się wykonać taki ołtarz dla kościoła w Munnerstädt. Jeśli Stwosz był — co i inne źródła stwierdzają — notorycznym malarzem, jeśli całe ołtarze swymi obrazami pokrywał, to z tego płynie wniosek następujący: niepodobna przypuścić, aby otrzymawszy zamówienie na ołtarz do Bardyowa, innemu artyście malowanie skrzydeł powierzał. On sam je malował. Potwierdza to wielka artystyczna wartość tych obrazów. Zatem mamy wreszcie obrazy Wita Stwosza. Zdobyliśmy pewnik, idziemy z nim w świat i znajdujemy rzeczy niesłychane. Oto w Krakowie, w kaplicy św. Krzyża, są obrazy zupełnie podobne do bardyowskich; taż sama technika i też same kompozycje; oto ołtarz w Bardyowie i ołtarz w St. Wolfgang, jedna i taż sama ręka malowała. I tak

ten skromny ołtarz bardyowski zawiódł nas do znalezienia malowideł Stwosza, których nauka niemiecka tak długo szukała.

Drugim dokumentem wielkiej wagi jest bardyowski pomnik stwoszowski Szereda. Gdzieindziej wykazaliśmy, że genialny ten portret jest dziełem Stwosza, łaskawego czytelnika zaś, chcącego zapoznać się z tym tematem, do specjalnej naszej rozprawy na ten temat odsyłamy.¹⁾ Tutaj pokrótce wykazemy, na czym polega ważność tego monumentu. Pomnik Szereda jest parafrazą, śmiało rzecz można kopiać monumentu Kmity na Wawelu i Henneberga w Römhild; jeden i ten sam artysta te trzy dzieła wykonał. Toczy się spór w Europie, kto jest autorem spiżowego Henneberga i Kmity, Stwosz czy Vischer? Otóż monument bardyowski na to odpowiada. Ponieważ portret Szereda jest wykonany z marmuru, ponieważ Vischer ani jednej rzeźby w marmurze w życiu swem nie wykonał, udowodnione więc jest, że Szereda, Kmity i Henneberga wykonał Wit Stwosz.

Bardyowskie rzeźby gotyckie nie miały szczęścia do artystycznych rozpoznawców. Znajdowano w nich stwoszowskie dzieła, które nie są dziełami Stwosza, powierzchowne zaś badanie przeoczyło perły, które wyszły z ręki krakowskiego geniusza. Np. niemiec, p. Daun, rozpoznał, że bardyowski ołtarz „Ukrzyżowanie” rzeźbił Stwosz, drugorzędna zaś ta rzeźba nie jest nawet warsztatowym jego dziełem. Natomiast nie spostrzegł p. Daun w Bardyowie małego krucyfiksu, ani grupy „Bóg Ojciec i Syn”, która jest arcydziełem. Wzmianką o tych dwóch rzeźbach kończymy nasze uwagi o skarbach w Bardyowie.

Dzieło Wita Stwosza „Bóg Ojciec i Syn” należy do najlepszych rzeźb, jakimi może się poszczycić późno gotycka sztuka. Fotografia daje o czarze tej rzeźby bardzo tylko niedokładne wyobrażenie; dzieło to należy oglądać ze wszystkich stron, aby rozpatrzyć się w jego ogromnych zaletach. Warunki techniczne, prawdopodobnie sytuacja w ołtarzu nałożyła artyście pęta na ręce. Stwosz musiał wypowiedzieć pełną, stojącą figurę Boga Syna w tych samych rozmiarach, jakie ma siedzący Bóg Ojciec. I tylko geniusz może się z tego niesłychanie trudnego zadania tak wywiązać, jak on się wywiązał. Ten sposób wypowiedzenia się jest nie-

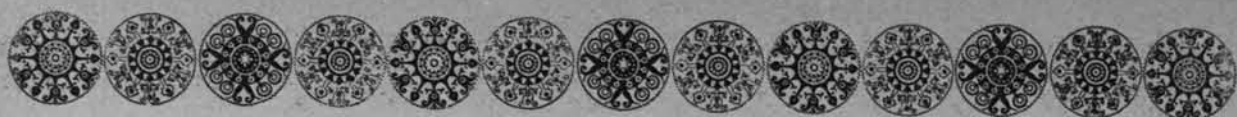

PORTRET JERZEGO SZEREDA W BARDYOWIE — rzeźby Wita Stwosza.

słychany. Już z fotografii przekona się czytelnik, że wobec siedzącej figury Ojca — tejże samej wielkości syn musiałby wypaść jako karzeł; a jednak nie wypadł, nikogo nie razi ta dysproporcja; średniowieczne ortodoksalne wypowiedzenie grupy znalazło się w rękach geniusza, który umie czynić cuda optyczne, kształtami ludzkimi, jak nikt inny, szafuje, zasadniczy a narzucony mu błąd kompozycji tak optycznym mirażem zasłoni, że błędu niemasz, że błąd ten w oczy nikomu nie wpada. Nie będziemy opisywali cudów tej rzeźby. Czytelnik, który widzi głowę Chrystusową, ręce jego, jest uświadomiony, z jak wielkiem dziełem mamy do czynienia.

Słabszy jest całokształt „Krucyfiksu” Stwosza w Bardyowie. Często się w średniowieczu zdarza, że artysta, malując ołtarz, portret księdza ofiaruje, że, zdobiąc rzeźbami kościół, małą rzeźbą władzę kościelną obdarza. Taką rzeźbą jest krucyfiks bardyowski. Trudno odnaleźć miejsca dla tej rzeźby w kościele, przypuszczać też należy, że zdobiła ona mieszkanie parocha, że była przybita

¹⁾ Ludwik Stasiak—Prawda o Piotrze Vischerze 1910.

na jego klęczniku lub wisiała w naczelnem miejscu refektarza plebanii. Niemniej atoli są tu szczegóły pierwszorzędne, świadczące o genialnym talencie autora. Szczegóły głowy i włosów, wspaniała, przepasująca biodra draperya, nogi Chrystusowe, których tęczec dziwnie krucyfiks krakowski przypomina, znajomość anatomii w każdym calu, wyrokują, że to nie warsztatowe, lecz własnoręczne dzieło Stwosza.

w Polsce nienapoczęty. W jakim stadium znajduje się sprawa, wyświeśla fakt, że fotografie z obrazów Stwosza z ołtarza „Narodzenie” po

dziś dzień nie istnieją. A są one przecież kluczem do rozwiązania sprawy, która żywo zajmuje naukę środkowej Europy; wszak możemy wskazać niemieckie monografie, które się malarzem Stwoszem specjalnie zajmują. Porównawcze fotografie [malowideł bardyowskich należy doręczyć nauce europejskiej i wskazać drogę do celu, do którego się dziś idzie po omacku. Czyżby u nas nie było środków na to, aby do Bardyowa wysłać fotografa? Owszem. Są na to fundusze. Ale służą one do zaspokojenia grafo-mańskich ambicji, do publikowania nieciekawych książek, które śmiało mogą leżeć w rękopisie. Na torowanie dróg nowych

BÓG OJCIEC I SYN W BARDYOWIE

z rzeźby Wita Stwosza.

Zabytki bardyowskie omówiliśmy bardzo pobieżnie. Dokładniejsze rozpatrzenie i omówienie tamtejszej sztuki gotyckiej znajdzie się gdzieindziej, mimo to jednak Bardyów, jako zbiorowisko polskiej sztuki i polskich pamiątek, pozostanie długo jeszcze księgą nieprzeczytaną. Zbadanie i opisanie skarbów, które mają kościół bardyowski i muzeum bardyowskie przechodzi siły jednego człowieka. Temat ten jest, jak dotąd,

środków tych widocznie brak.

Ludwik Stasiak.

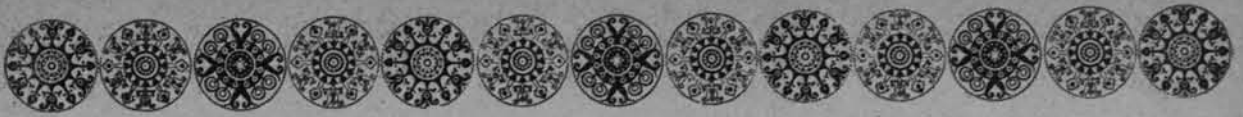
Stan wsi polskiej na Podkarpaciu. 2)

Gospodarstwa karłowate wynosiły:

	w r. 1848	w r. 1902
5—15 mrg.	36,7%	46,92%
15—30 „	32,7 „	45,01 „
ponad 30 „	21,85 „	7,23 „
	8,75 „	0,80 „

A więc rozdrobnienie jest dążnością żywiołową; jednakże największy wzrost wykazują nie gospo-

darstwa karłowate, lecz drobne, a pomimo to wystarczające do samodzielnej pracy bez szukania zarobku. Tu należy się zastanowić nad ową granicą 5 morgów, czy ona nie jest zbyt niska, gdyż w takim razie całe rozumowanie autora byłoby zbyt optymistyczne. Zwykle przyjmowano w naszych warunkach sześć morgów dobrej ziemi jako dolną gra-

nicę chłopskiego gospodarstwa samodzielnego; — wie XIX wieku, na folwarkach nad Wielopolką raczej można mówić o ziemi średniej. Rzecz wyjaśnia się dalej, gdy autor parokrotnie podkreśla, że chłopskie gospodarstwa drobne nie sprzedają ziarna, ale wytwory zwierzęce (cielęta, mleko i jego pochodne, kury i jaja, kaczki, świnie), tu więc mamy do czynienia z gospodarką, skierowaną ku hodowli zwierząt, których też wrzeczy samej grunty chłopskie posiadają bez porównania więcej, niż dworskie.

Wykup ziemi dworskiej przez włościan i dążność ich do użytkowania pod pług każdej piędzi ziemi spowodowały wielką zmianę w szacie roślinnej. Gdy było

Do art. „SKARBY BARDYOWSKIE“.

KRUCYFIKS W BARDYOWIE

z rzeźby Wita Stwosza.

w r. 1848:

lasu	23,10%
łąk i pastwisk	11,36 „
ogrodów i roli	65,53 „

to w r. 1908:

lasu	13,65%
łąk i pastwisk	5,38 „
ogrodów i roli	80,97 „

czyli, że szata roślinna samorzutnie się odnawiająca z przeszło $\frac{1}{3}$ części powierzchni spadła do mniej niż $\frac{1}{5}$ części. Najbardziej ginie las, szczególnie jako własność chłopska, dalej łąka, a paśnik, chociaż znacznie zmalał, względnie mniej bywa zaorywany. Gospodarka chłopska tem różniła się od dworskiej, że zamiast trzypółwki posiadała czteropółwkę. Ziemiak, wprowadzony w pierwszej poło-

zajął miejsce najwięcej w trzecim polu, wśród włościan w ozimem, nigdy zaś w ugorze; prawdziwy przewrót zrobiła koniczyna, gdyż nawet chłopi przeszli do wielopółwki, czasem obywając się bez ugoru. Jednocześnie wzrastał chów zwierząt: gdy w r. 1869 na km. kw. wypadało po przeliczeniu była 27,3 sztuki, to w roku 1900 doszło do 40,4, przyczem hodowla owiec szybko dąży do zupełnego zaniku, dążność zaś do wzrostu ma koń, jeszcze bardziej bydło rogate, a najbardziej świnie. Inaczej to wypadnie na 1000 mieszkańców, gdyż przy ciągłym wzroście zaludnienia ilość koni poczęła się względnie zmniejszać. Naogół ilość zwierząt domowych jest na ziemiach dwor-

skich z pewnemi wahaniem prawie stała, a cały przyrost należy przypisać ziemi chłopskiej. Ta obecność znacznej ilości zwierząt w rękach chłopów (drób na dworskim wynosi ledwie 7%), pozwala z gospodarstwa wyciągnąć znaczny dochód, czasami nawet oszczędzać gotówkę. Większa własność opiera swą gospodarkę na wytwarzaniu ziarna.

Wydajność ziemi w końcu XVIII w. była jednakowa na folwarkach i u włościan, w ostatniej zaś $\frac{1}{3}$ części XIX w. po folwarkach wykazują nieco większy plon oziminy i jęczmień, owies zaś i ziemniaki na chłopskim; co do koniczyny i traw, to nie udało się wyprowadzić żadnych wniosków. W porównaniu z r. 1787 plon z morga podniósł się o 60—80%, a z r. 1867 o 30—50% na miarę; polepszenie obliczone wagowo okazałoby się znacznie-

sze, gdyż jakość ziarna i jego oczyszczenie uległy zmianie na lepsze. Na poprawę też wskazuje rozpowszechnienie pszenicy, która dawniej tylko z rzadka na dworskim była uprawiana, dziś jest po folwarkach powszechna, a i chłopci coraz więcej jej uprawiają. Wprowadzono pług żelazny, a z nim lepszą robotę na roli i zaoszczędzenie sił. Od trzydziestu lat rozpoczęto stosować nawozy sztuczne, co się znakomicie odbija na wydajności oziminy i koniczyny; — szczególnie przydatna okazała się tomasówka, bo nawet w roku nieurodzaju ratuje od głęsi. Chociaż w zakresie hodowli zwierząt jest jeszcze bardzo wiele do poprawy, jednak i tu postęp w porównaniu z czasami pańszczyźnianymi jest wielki.

Aż do połowy XIX w. na Podkarpaciu panowała gospodarka naturalna i tylko pewien nadmiar wytworów rolnictwa w stanie surowym szedł na rynek. Wymagania stanu były w porównaniu z dniem dzisiejszym niesłychanie małe. W kurnej chałupie ciasnota, zaduch i brud; odzież w znacznej części w domu sporządzona; sprzęty najprostsze; pożywienie liche, prawie wyłącznie roślinne. Tu nasuwa mi się wątpliwość, czy rzeczywiście nad Wielopolką ziemniak zapanował już w pierwszej połowie XIX wieku? Jeżeli wogóle pod zaborem austriackim tak było, to w reszcie Polski ziemniak był wówczas powszechny tylko dla gorzelni i dopiero wchodził w użycie jako pożywienie; — wyłącznym, czy też przeważnym środkiem wyżywienia chłopca stał się dopiero po roku 1848. Ogromne pijaństwo ludu wiejskiego, przez autora doskonale odmalowane, było zjawiskiem prawie powszechnym w Europie Środkowej w pierwszej połowie XIX wieku, i szkoda, że autor nie podkreślił, iż w tej części Polski było ono zjawiskiem austriackim, to jest, że owe osławione karczmy dopiero w XIX wieku zaczęły tak doszczętnie rozpajać chłopów gorzałką.

Autor wyraźnie podkreśla poprawę pożywienia, twierdząc między innymi, że zamiast ziemniaka zwiększa się zużycie strączkowych; — jako sprawozdawca tego świetnego studium muszę zaznaczyć, że w Kongresówce w wielu miejscowościach od siebie odległych słyszałem biadania, że groch, ten znakomity środek odżywczy, nie ma łaski w oczach ludności wiejskiej i że jego zużycie się zmniejsza.

Na str. 153 i 4 opisuje autor zagrodę chłopską i w końcu książki dodaje odpowiednie fotografie, wyraźnie mówiące o zmienionych ku lepszemu warunkach bytu, a jednocześnie tablice liczbowe (str. 154—7) obrazują to wyraźnie.

W latach 1869—1880—1890 i 1910 na 100 chałup wypadało rodzin 138—126—103.

Omawiając zmianę ubrania, autor twierdzi, że miejska tandeta jest dogodniejsza i higieniczniejsza, oraz że rozpowszechnienie kozuchów (przęd uwłasczeniem ledwie znanych) dopiero obecnie nastąpiło. Wysoko cenię bezstronność autora, który opisuje zjawiska i analizuje, nie roniąc rozczulonej łezki nad ginącym barwnym strojem, jednakże zaznaczam, że mogło się to dotyczyć ludu nad Wielopolką, ale w innych częściach Polski było wręcz odwrotnie: w wielu okolicach Kongresówki (szczególniej mam na myśli Płockie, a to samo słyszałem w Poznańskim i nawet, hen na Ukrainie), miejskie krótkie „palito”, zimną na wsi wręcz śmiesznie wyglądające, wypierało dostatni kozuch; a ponieważ burka była zbyt droga, przeto sami chłopci przyznawali, że zmiana dawnego ubrania często pociągała za sobą przeziębienia. Co do wygody, w czym wygodniej pracować, w świtce czy marynarce, rozstrzygali to w sposób osobliwy, że „do roboty najlepiej rzucić.” Poza tem autor doskonale przedstawia dobre strony ubioru wiejskiego.

Przechodząc do strony obyczajowej, autor zaznacza zmniejszenie pijaństwa, grubiańskich wybuchów i zwyrodnieniem trącających rozrywek; wchodzi w użycie „pan” zamiast „ty”, wzrasta poczucie własnej godności; w tym kierunku rozpęd jest tak znaczny, że ginie dawna uniżoność w stosunku do obcych, a czasem zjawia się aż arogancja. Autor szczegółowo opisuje znaczenie dawniejszej karczmy wiejskiej, które obecnie wielce się zmniejszyło. Oświata powoli, lecz stale się rozwija — w r. 1880 analfabeci stanowili 87,3%, w r. 1900—69,1. Liczby te należy rozumieć, bo autor przyznaje, że ludność powyżej lat 40 (kiedy to za czasów ich dzieciństwa szkół prawie nie było!) najczęściej ani czytać, ani pisać nie potrafi, a ponieważ należałoby odliczyć całą ludność niżej lat siedmiu, to po jedenastu latach od danych przytoczonych przez autora, można wnioskować, że obecnie cała młodzież i ludność w sile wieku nad Wielopolką już czytać i pisać potrafi.

Stronice 169, jako jeden z licznych świetnie uchwyconych szczegółów, można każdemu polecić do przeczytania: religijny światopogląd wciąż się obraca w granicach animizmu, jednakże dziecinne, starszemu pokoleniu właściwe zapatrywania, zaczynają znikać, a jeszcze częściej zmieniać się. Zjawiają się zaczątki krytycyzmu, zmniejsza się wiara w powagi na wszystkich polach życia chłopskiego z pewnym wyłączeniem zakresu religii. Rozpoczyna się zainteresowanie do tych cząstkowych danych przyrodoznawstwa, które z pogadanek rolniczych, z książeczek lub ze szkoły do chłopca się dostają. Rozpoczyna się rozróżnianie zjawisk rzeczowych od oderwanych.

Rozdział o większej własności wypadł dla jej

przedstawiciele niewesoło: ani przywiązania do ziemi, ani umiejętności lub chęci do pracy na niej nie wykazali, a wobec parcia chłopą, wyrażonego w wysokiej cenie za ziemię, większa własność nad Wielopolką stopniała do drobnej części dawnego obszaru.

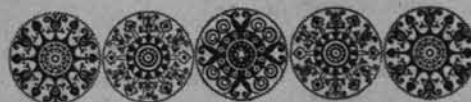
Najważniejsza i najobszerniejsza część książki zajmuje się sprawą wychodźstwa zarobkowego i kolonizacji wewnętrznej, rzeczy ze sobą związanych. Ludność wiejska wynosząca 75—95 głów na km. kw., a bez większej własności aż do 150 dochodząca, nie może wyżyć z rolnictwa nawet w krajach o lepszych warunkach klimatycznych Europy Zachodniej, przy całym jej postępie społecznym i gospodarczym. Omawiany skrawek ziemi jest częścią pogórza, tylko na północy posiadającego gleby bardzo rodzajne (less); tu przeciętnie 135 mieszkańców na jednym km. kw. musi wyżywić się z rolnictwa; — musi, lecz nie może, i stąd wychodźstwo. Rzecz to znana, że rozdrobnienie posiadłości ziemskiej (jeżeli nie spada niżej dwóch morgów), sprzyja wydajności gleby, sprzyja też nagromadzeniu ludności, a przy niezmińszającym się przyroście naturalnym wytwarza znaczny nadmiar rąk w rolnictwie. To przeludnienie i związane z niem wychodźstwo nie jest zjawiskiem specjalnie polskim, jest to raczej zjawisko biologiczne, wyrażające się w każdym czasie przy wszelkich stopniach i rodzajach kultury; trzeba dodać, że jest to przeludnienie rolne, które mogłoby znaleźć ujście w miastach, w życiu przemysłowym. Autor z naciskiem zaznacza (str. 196), że postęp w uprawie roli był możliwy tylko równorzędnie z ogólnym podniesieniem poziomu kulturalnego. Wychodźstwo zarobkowe sprzyjało wzmoczeniu osadnictwa wewnętrznego, ale samo to zjawisko powstało zupełnie od wychodźstwa niezależnie, a jedno i drugie miało przyczynę w przeludnieniu rolnem. Dawniejsze nasycenie robotnikiem rolnym przy zmianie stosunków w r. 1848 ujawniło już pewien nadmiar sił roboczych, które dawniej jako społecznie niewolne, dla odbiorców zaś bezpłatne, mogłyby być marnowane przez tych odbiorców (szlachtę), a po r. 1848 okazało się, że ta robocizna może i musi być spieniężona. Autor odróżnia trzy okresy wychodźstwa do Ameryki z nad Wielopolki: pierwszy, początkowy do r. 1880, drugi—okres wzmocnienia tego ruchu do r. 1890, a trzeci najświeższy — to kulminacja, kiedy już charakter wychodźstwa zasadniczo się zmienia; — występuje ogromna przewaga

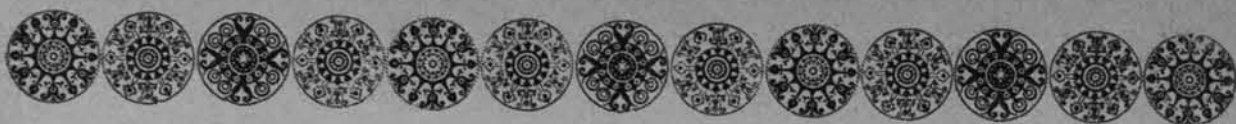
po stronie wychodźstwa czasowego. Należy zaznaczyć, że przeludnienie miasteczek w Beskidzie Zachodnim i na Przedgórzu, dawniej nieznaczne, lecz dające się odczuwać, już minęło.

Autor twierdzi (str. 208), że pobyt w Ameryce przemienia naszego robotnika wiejskiego, a również i drobnego właściciela w robotnika fabrycznego. Może autor ma słuszość w stosunku do wychodźców omawianej okolicy, jednakże osobiste zetknięcie z wychodźcami z wszystkich trzech zaborów wywarło na mnie wrażenie, że nasi wychodźcy tylko z musu mają się zająć miejskich, przemysłowych, że z wyjątkiem rzemieślników i robotników miejskich w Stanach Zjednoczonych najchętniej biorą zajęcie na wsi, czyli gotów byłbym sądzić, że to wychodźstwo sprzyja przejściu robotnika od ziemi do fabryki, jednakże nie czyni tego od razu. Analizując wyczerpująco i z całą bezstronnością pobyt naszych wychodźców w Nowym Świecie, autor dochodzi do wniosku, że całokształt życia amerykańskiego obok rozmnożenia zamożności wywiera na wychodźców rolnych dodatni wpływ kulturalny, bo (str. 213) „tam, gdzie zdrowy duch demokratyczny jest treścią każdego prawa, nasz wychodźca wyraźnie widzi, jak każdy obywatel czuje się rzeczywistym, równoprawnym obywatelem, jak nie uważa siebie za poddanego, lecz za współwłaściciela państwa”. Wyrabia się pomoc własna i na ogół wychodźstwo prawie nie styka się ze złą stroną życia amerykańskiego. Po powrocie do kraju otoczenie przestaje działać podniecająco, ale nasi wychodźcy wracają z przyzwyczajeniami do życia pełniejszego, do pracy samodzielniejszej i bardziej wyteżonej. Ale bodaj, że równie ważna z rozwojem kulturalnym jest sprawa oszczędności pieniężnych lub przysyłanych z Ameryki. Dla siedmiu wsi, liczących w r. 1900 9700 głów, autor wyrachował sumę przysyłek pieniężnych z Ameryki w latach 1902—1907. Gdy w roku 1902 otrzymano przez pocztę 177 tys. koron, to w ostatnim z tych lat doszło do 340 tys. koron, a w ciągu tego sześćdziesięciu lat razem otrzymano 1,7 miliona koron. Prawda, że ten ruch wciąż się wzmagał i omawiane lata były maksymalne, ale też należy dodać, że wychodźcy powracający także przywożą ze sobą pieniądze, a te sumy nie dają się obrachować, choć są bardzo znaczne. W przecięciu na jedną rodzinę w ciągu sześciu tych lat otrzymano po 653 korony.

(CDN)

A. Sujkowski.

Ze skarbów naszej przyrody. 20)

Odkrycie przedhistorycznego grobowca koło Równego.

16.

Cypripedium Calceolus L.

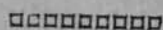
Trzewicznik zwyczajny.

Korzeniak niekiedy rozgałęziony, silny, okryty korzeniami, wydaje bardzo silny i długi pęd, pokryty liśćmi. Liście, następujące po kilku łuskach — naprzemianległe, bezogonkowe, obejmujące łodygę. Niższe — wielkie, jajowato-podługne, przechodzące stopniowo w bardzo duże przykwiatki, owłosione na brzegach i na nerwach. Kwiaty duże, zwisłe, najczęściej pojedyncze lub po 2 zebrane. Listków okwiatu jest 4, rozłożonych na krzyż, barwy brązowej. Górny jest najszerszy, boczne i dolny wązkie i długie. Warzka prawie eliptyczna, ku nasadzie — szczuplejsza, wydęto-wklęsła, do żąbrotu podobna, żółtawa, z ciemniejszymi żyłkami. Pręciki 2.

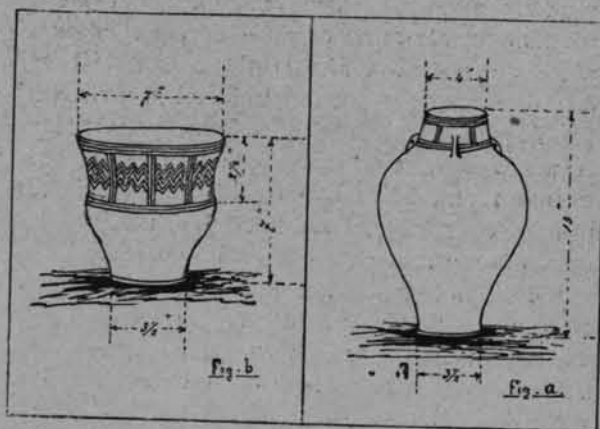
Kwitnie w końcu maja i czerwcu.

Równie częsty może, jak *Cephalanthera grandiflora*. Waga podaje go koło Sejny; Jastrzębowski — koło Kazimierza i Szczepieszyna; Berdan w Puławach, Ojcowie, Kielcach i Zamościu. Następnie w różnych okolicach kraju: Twardowska, Karo, Błoński, Drymmer, Żapczyński i wielu innych

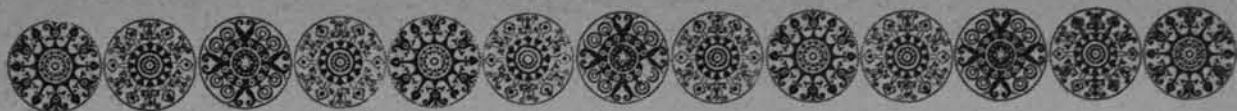
K. Szejnbok.

Na Wołyniu, niedaleko Równego, miejscowy włościanin, Sylwester Chomeniuk, natrafił orząc plugiem na duży kamień, którym był przykryty grobowiec wyłożony z 4 stron kamiennymi płytami. W środku grobu znajdował się szkielet a przy nim stały 4 naczynia gliniane, z których dwa jednakowe stały przy głowie, a 2 inne przy nogach. Wiadomość o wypadku odszukaniu grobowca doszła do Równego za ledwie na trzeci dzień. Zawiadomiony o tem były dyrektor Tow. Rolniczego, p. E. Okęcki, który z zamiłowaniem oddaje się zbieraniu zabytków, natychmiast wyruszył na miejsce odnalezienia grobu i dowiedział się od tegoż włościanina, że grobowiec już został zasypyany, naczynia nie zawierające w sobie kosztowności wrzucono z powrotem i wszystko ziemią zasypano. Zastąpił p. Okęckiego pod tem wrażeniem, bo świeżo stamtąd powrócił i przywiózł skorupy ponownie odkopanych naczyń, jak również i kości nieboszczyka. Pomogłem p. Okęckiemu do złożenia z wydobytych kawałków jednego z tych naczyń. Był to dzban prawdopodobnie do wody używany, którego kształty i rozmiary poniżej załączam (Fig. a). Dzbanów było 2 i stały przy głowie zmarłego. Dwa inne naczynia szczęśliwie nie bardzo uległy potłuczeniu, kształty ich zupełnie odmienne, stały przy nogach (Fig. b). Ciekawy jest dzban, bo zamiast ucha ma wokół szyi 4 wypukłości w równych odstępach od siebie, w których są otwory wielkości 2-3 mm., służące prawdopodobnie do przesuwania sznurka, na którym się dzban zawieszał. Możliwe jest przypuszczenie, że zmarłemu włożono do grobu garnek z jedzeniem, a dzban z wodą. Materyał, z którego naczynia zrobiono, wydaje się być więcej

podobny do mułu rzeczno jak do giny, bo jest ciemny, zmieszany ze żwirem i prawdopodobnie nie był wypalony w piecu, a tylko wysuszony na słońcu. Nie podejmuję się określić, z którego wieku grób pochodzi, pozostawiam to specjalistom, ale z kawałków rozbitego naczynia można wnosić, że było ono wykonane nie na stoliku, ale w ręku, ponieważ grubość ścianek na jednej linii poziomym nie jest jedna-

kowa i ma od 3-ch do 6 mm. grubości, czego by nie było przy używanym później obracającym się stoliku.

K. Teleżyński.

□□□□□□□□

Warszawa malownicza.

KANONIE OD STRONY WISŁY.

rys Z. Stankiewicz/rena.

nawet i w powiatowych miasteczkach. Jednym z licznych dowodów istnienia i wzmaganą się tej prowincjonalnej inteligencji, są coraz liczniejsze monografie powiatów i miasteczek galicyjskich, opracowywane siłami lokalnymi, a wydawane kosztem lub z pomocą miejscowych instytucji samorządowych. W roku bieżącym właśnie wyszła z druku monografia Brzeżan wydana z subwencją rady powiatowej i reprezentacji miasta. Monografia ta, oparta na drobiazgowych studiach, przynosi prawdziwy zaszczyt swemu autorowi d-rowsi Maciszewskiemu, który, nie ograniczając się do zużytkowania dyplomów erekcyjnych i inwentarzy, zadał sobie trud dokładnego przestudowania ksiąg miejskich zarówno radzieckich jak i ławniczych. Dzięki temu monografia Brzeżan zawiera nie tylko dzieje polityczne miasta, nie tylko obraz rozwoju i instytucji sądowych i korporacji rzemieślniczych, ale także historię kultury i obyczajów mieszczanistwa.

Brzeżany, założone w roku 1530, były miastem prywatnym Sieniawskich, później Czartoryskich, wreszcie Potockich. Ludność miała różnoplemienną, składającą się z polaków, rusinów, ormian i żydów. O organizacji i życiu każdej z tych grup mówi obszernie nasz autor. Ponadto daje on nam szczegółowy zarys dziejów zamku i pałacu brzeżańskiego, wreszcie kościoła zamkowego, w bogactwie którego odzwierciadliła się cała świetność domu Sieniawskich. Cały szereg członków tego rodu miał tu wspaniałe nagrobki. Najstarszy był nagrobek Anny z Maciejowskich Sieniawskiej, zmarłej w roku 1574.

W dopełnieniu do swej monografii wydrukował dr. Maciszewski szereg dokumentów, związanych z przeszłością Brzeżan z aktem lokacyjnym miasta na czele.

„Brzeżany“ mogą służyć za wzór dla wszystkich opracowujących monografie miasta; szkoda tylko, że autor nie dodał do swej cennej pracy indeksów.

Dr. Ig. Baranowski.

□□□□□□□□

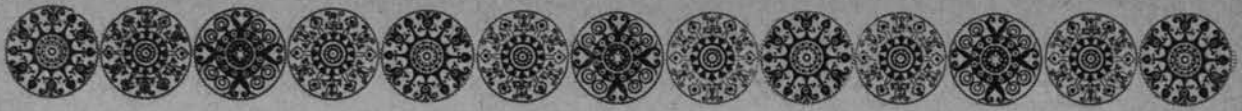
Nowe książki.

Maciszewski Maurycy Dr. *Brzeżany w czasach Rzeczypospolitej Polskiej: Monografia historyczna. Brody 1911—Feliks West; str. 224.*

Galicya jest w tem szczęśliwym położeniu, że posiada inteligencję nie tylko w obu stolicach, ale

Kronika krajoznawcza.

× Dnia 22 czerwca r. b. z dworca kowelskiego dróg Nadwiślańskich wyruszyła wycieczka krajoznawcza, składająca się z uczniów szkół polskich: Jura Kamińskiego, Wiesława i Tadeusza Malinowskich, T. Głodowskiego, J. Suskiego, A. Kobyleckiego, W. Dmowski, Kozłowski i W. Frąćwicza. Ogółem 9

uczestników. Odyto ją w ciągu dni 16, przeszedłszy pieszo z górą 200 wiorst. Zwiedzono, dojechawszy koleją do Dębłina, piękny Kazimierz, Janowiec, Sandomierz, Klimontów, Konary, Ujazd, Łysogóry, Kielce, Chęciny, Ojców, Pieskową Skałę, Olkusz,—skąd część uczestników powróciła do Warszawy, a reszta powędrowała do Sieradza i Zduńskiej Woli przez uroczy Złoty Potok i zwaliska olsztyńskie. Jako owoc trudów przywieziono ze sobą liczne okazy przyrodnicze i miłe wspomnienia. Szczególną podziękę za iście polską gościnę składają uczestnicy pp. Mierzejewskim z Borowiny.

Za naszym pośrednictwem.

× Krakowskie Muzeum narodowe otrzymało od Henryka hr. Steckiego z Wołynia cenny zbiór starożytności i przedmiotów pamiątkowych. W zbiorze tym znajduje się między innymi 12 łyżek srebrnych z XVI wieku z polskimi herbami Szeligą i Przegonią; na rzeźbionych trzonkach łyżek widnieją postacie apostołów i grawerowane sentencje rymowane (np. „życie poczywy jest skarb prawdziwy” albo „przy każdej sprawie pomnij o sławie” lub na innej „nadobnie strojny, kto cnotą hojny” lub też „miejsce na baczności swoje przypadłości” i t. p.). Ładną i okazałą kolekcję, bo liczącą około 200 sztuk, stanowi zbiór ozdób srebrnych z X i XI wieku, filigranowych, wykopany w roku 1859 w Sejkowicach, gubernji warszawskiej, powiecie gostyńskim wraz ze współczesnymi monetami. Między temi filigranami znajdujemy dwa naszyjniki, jeden o spiralnych, powszechnie wtedy spotykanych skrętach, drugi, złożony z 21 związanych z sobą drobnych ozdób. Dalej zbiór zawiera portfelik królowej Marji Leszczyńskiej z jej monogramem, bogato złotem i srebrem haftowany i modlitewnik księżny łowickiej, подарowany senatorowi Józefowi Augustowi hr. Ilińskiemu. Po hr. Ilińskim, jak i współczesnym mu Steckim, otrzymało Muzeum w tej kolekcji drobiazgi mundurowe, jak pasy, ładownice, szlify i t. p. Bardzo bogato w darowiźnie hr. Steckiego reprezentowany jest zbiór sfragistyczny; liczy bowiem sto kilkadziesiąt tłoków pieczętnych polskich, między którymi spotykamy kilka okazów średniowiecznych, a kilka królewskiej kancelaryi (tłok do pieczęci wielkiej litewskiej Sobieskiego). W całym szeregu drobniejszych przedmiotów wybija się jeszcze obrazek na pokładzie kredowym, malowany przez Josta Amana, znanego ilustratora druków z XVI-go wieku, przedstawiający Batorego jako księcia siedmiogrodzkiego. Portret datowany jest 1576 r. i ma monogram artysty.

Prawie współcześnie otrzymało Muzeum narodowe w Krakowie piękny i cenny dar od p. Maryi z Madalińskich Węgierskiej, mianowicie złotą, emaliowaną tabakierkę, bardzo subtelną wyrób z końca XVIII-go wieku. Na jej wieczku w medalionie, oprawnym w perelki, jest miniatura ze sceną pasterską. Wewnątrz na pis: „T. Kościuszko A. Madalińskiemu”. Prócz wartości artystycznej, tak wysokiej, że tabakierka mogłaby być ozdobą nawet pierwszorzędnego muzeum, ma więc ona też wartość jako pamiątka narodowa.

× W Chodczu, gub. warsz., otwarta została stacya meteorologiczna. Nowa ta placówka mieć będzie specjalną wagę ze względu na przeprowadzane badania jezior chodeckich, o czem szerzej pisał niedawno w „Ziemi” dr. L. Sawicki.

× Statystyka trzech gub. litewskich. Według obliczeń urzędowych gub. kowieńska posiada 1.641.000 ludności, a w tem pod względem wyznaniowym najwięcej katolików, gdyż 1,297,000. Następne miejsce pod względem liczebności zajmują żydzi—262,000. Prawosławnych i staroobrzędowców jest 80,000. Reszta przypada na różne inne wyznania (luterskie, kalwińskie itd.)

Pod względem narodowości katolicy w gub. kowieńskiej dzielą się, jak następuje: 1,167,000 litwinów, 73,000 białorusinów i 57,000 polaków.

Gub. wileńska liczy 1,815,000 ludności, a w tem 1,099,000 katolików, 461,000 prawosławnych oraz 253,000 żydów.

Narodowościowo katolicy w gub. wileńskiej dzielą się tak: 576,000 białorusinów, 277,000 polaków i 246,000 litwinów.

Ludność gub. grodzieńskiej wyraża się liczbą 1,762,000, w tem 974,000 prawosławnych, 471,000 katolików i 316,000 żydów.

Pod względem języka ojczystego katolicy w gub. grodzieńskiej dzielą się na grupy następujące: 379,000 białorusinów, 77,000 polaków i 15,000 litwinów.

Nadmienić przytem należy, że większość prawosławnych w tych trzech guberniach stanowią białorusini. Część staroobrzędowców zaliczyć należy także do narodowości białoruskiej, jakkolwiek bowiem są to potomkowie przybyszów z dawnego państwa moskiewskiego, szukających w W. Ks. Litewskim schronienia przed prześladowaniem religijnem, jednak, jako używający dziś w domu języka białoruskiego, tak samo jak ich sąsiedzi prawosławni i katolicy, nie mogą być uważani za rosyjan.

TREŚĆ: S. Matusiak.—Soboty i sobótki, Władysław Umiński.—U źródeł Wisły; (z 2 ryc.); Ludwik Stasiak.—Skarby bardyowskie, (z 5 ryc.); A. Sujkowski.—Stan wsi polskiej na Podkarpaciu; Ze skarbów naszej przyrody (z 1 ryc.); Odkrycie przedhistorycznego grobowca koło Równego (z 1 ryc.); Nowe książki.—Kronika krajoznawcza. Poza tekstem: Lamus (z 9 rys.). Józ. Smoliński.—Warszawa malownicza, rys. Z. Stankiewiczówna.

Winiętę tytułową i ozdoby w tekście rysował Mikołaj Wisznicki.—Odbito w tłoczni Piotra Laskauera.—Składał i łąkał Edward Grzk.—Odbijał na maszynie Aleksander Grzegółowski.—Klize wykonane w zakładzie B. Wierzbickiego i S-ki.—Papier krajowy z fabryki A. Moesa w Pilicy.
